

KS. ŁUKASZ KRUCKI, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie
<https://orcid.org/0000-0003-2972-9113>
anaklet@wp.pl

USTRÓJ I ORGANIZACJA ARCHIDIECEZJI GNIEŹNIEŃSKIEJ I POZNAŃSKIEJ W ŚWIETLE BULLI PAPIEŻA PIUSA VII *DE SALUTE ANIMARUM* Z 1821 R.

STRESZCZENIE: Rozwój terytorialny Królestwa Prus, który został usankcjonowany na kongresie wiedeńskim domagał się reformy administracyjnej i organizacyjnej także w odniesieniu do Kościoła katolickiego. Z tej przyczyny w 1816 r. król Fryderyk Wilhelm III delegował posła Betrolda Niebuhr'a do podjęcia w Rzymie pertraktacji z sekretarzem stanu kard. Ercole Consalvim. Zakończyły się one ogłoszeniem przez Piusa VII bulli *De salute animarum* (16 VII 1821). Bulla regulowała ustrój i organizację Kościoła katolickiego w całym Królestwie Pruskim. Istotne zmiany dokonały się w Wielkim Księstwie Poznańskim. Ustanowiono tu nowe arcybiskupstwo (uprzednio biskupstwo) z siedzibą w Poznaniu, które zostało połączone z arcybiskupstwem gnieźnieńskim na mocy unii personalnej. Odtąd obie wielkopolskie archidiecezje posiadały jednego arcybiskupa, ale odrębne urzędy centralne: konsystorz, kapituły, seminaria duchowne, biskupów pomocniczych, a w czasie wakatu również osobnych wikariuszy kapitulnych. Arcybiskupstwom tym przysługiwały jednakowe prawa, gdyż połączone je zgodnie z zasadą *aeque principaliter*. Bulla określała także granice archidiecezji. Jej wytyczne przetrwały do 1925 r., gdy Stolica Apostolska zawarła z Rzeczypospolitą konkordat oraz wydano nową bullę cyrkumskrypcyjną *Vixdum Poloniae unitas*. Unia Gniezna i Poznania została zaniechana w 1946 r.

SŁOWA KLUCZOWE: archidiecezja gnieźnieńska, archidiecezja poznańska, *De salute animarum*, organizacja Kościoła, zabór pruski, katolicyzm.

THE STRUCTURE AND ORGANIZATION OF THE ARCHDIOCESE OF GNIEZNO AND POZNAŃ IN THE LIGHT OF POPE PIUS VII'S BULL "DE SALUTE ANIMARUM" OF 1821

ABSTRACT: The territorial development of the Kingdom of Prussia, which was sanctioned at the Congress of Vienna, demanded the administrative and organizational reform also with regard to the Catholic Church. For this reason, in 1816, King Friedrich Wilhelm III delegated an envoy Barthold Niebuhr to enter into negotiations in Rome with Secretary of State Cardinal Ercole Consalvi. These ended with the promulgation by Pius VII of the bull *De salute animarum* (July 16, 1821). The bull regulated the system and organization of the Catholic Church in the whole Kingdom of

Prussia. Significant changes took place in the Grand Duchy of Poznań. A new archbishopric (formerly a bishopric) was established here, with its seat in Poznań, which was merged with the archbishopric of Gniezno under a personal union. Henceforth, the two Greater Poland archdioceses had one archbishop, but separate central offices: consistory, chapters, seminaries, auxiliary bishops and, in times of vacancy, also separate chapter vicars. These archdioceses had equal rights, as they were combined according to the principle of *aeque principaliter*. The bull also defined the boundaries of the archdioceses. Its guidelines survived until 1925, when the Holy See concluded a concordat with the Republic of Poland and a new Circumscription Bull *Vixdum Poloniae Unitas* was issued. The Union of Gniezno and Poznań was dissolved in 1946.

KEYWORDS: Archdiocese of Gniezno, Archdiocese of Poznań, *De salute animarum*, Church organization, Prussian partition, Catholicism.

Translated by dr Joanna Szczepańska-Włoch

W badaniach nad ustrojem i organizacją archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej XIX i XX w. nadrzędnym zagadnieniem nieustannie pozostaje fakt istnienia unii personalnej łączącej wspomniane arcybiskupstwa. Stan ten, wygenerowany na mocy bulli *De salute animarum*, przetrwał do 1946 r.

Z tej też racji zagadnienie reorganizacji Kościoła katolickiego w Królestwie Prus, ze szczególnym uwzględnieniem Wielkiego Księstwa Poznańskiego, budził zainteresowanie u wielu historyków, wśród których znaleźli się m.in. Max Bierbaum¹, Antoni Eichhorn², Marian Fąka³, Leonard Grochowski⁴, Bogumił Hoffmann⁵, Kazimierz Karłowski⁶,

¹ M. Bierbaum, *Vorverhandlungen zur Bulle „De salute animarum”*, „Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im katholischen Deutschland. Veröffentlichungen der Sektion für Rechts und Sozialwissenschaft”, 48 Heft, Paderborn 1927.

² A. Eichhorn, *Die Ausführung der Bulle „De salute animarum” in den einzelnen Diözesen des Preußischen Staates durch den Fürstbischof von Ermland Prinz Joseph von Hohenzollern*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 5(1870-1874) nr 13-16, s. 1-130.

³ M. Fąka, *Stan prawny Kościoła katolickiego w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1815-1850 w świetle prawa pruskiego. Studium prawno-historyczne*, Warszawa 1975; tenże, *Unia personalna Gniezno-Poznań w świetle źródeł prawnohistorycznych*, „Prawo Kanoniczne” 24(1981) nr 1-2, s. 187-236.

⁴ L. Grochowski, *Kryzys i reorganizacja archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1793-1833*, „Nasza Przeszłość” 24(1966), s. 203-241; T e n ż e, *Teofil Wolicki, arcy-*

Erich Klitsche⁷, Alfons Mańkowski⁸, Hermann Müssener⁹, Zygmunt Zieliński¹⁰. Ogłoszone przez nich prace naukowe w warstwie merytorycznej stały się przełomowe a przez to stanowią wyznacznik dla kolejnych badaczy zgłębiających stan katolicyzmu pod pruskim panowaniem. Nie oznacza to jednak, że nie istnieją kwestie, na które należy zwrócić szczególną uwagę, by zrozumieć istotę przemian, jakie dokonały się w strukturze i funkcjonowaniu najstarszych biskupstw na ziemiach polskich. Uwagę w tym zakresie przykuwa zwłaszcza problem położenia prawnego archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej, status poszczególnych instytucji centralnych (konsystorz, kapituła, seminariów), reorganizacja struktur dekanalnych i parafialnych, a nade wszystko relacje między rządem pruskim i duchowieństwem katolickim w Wielkopolsce. Pierwszorzędnym źródłem do tego niezmiennie pozostaje bulla papieża Piusa VII *De salute animarum*, ogłoszona w Rzymie 16 VII 1821 r.¹¹. Należy zatem ponownie spojrzeć na papieski dokument, by przeanalizować jego wytyczne regulujące funkcjonowanie archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej od czasów zaborów po zmiany zaprowadzone w wyniku zakończenia II wojny światowej.

biskup metropolita gnieźnieński i poznański 1767(8)-1825/1828-1829, Gniezno 1999, s. 124-164.

⁵ B. Hoffmann, *Wykonanie bulli „De salute animarum” w Wielkim Księstwie Poznańskim*, „Roczniki historyczne” 8(1932), s. 22-58; 162-196.

⁶ K. Karłowski, *Wybór arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego według bulli „De salute animarum” a naszego konkordatu*, „Przegląd Teologiczny” 11(1930) z. 3, s. 324-331; Tenże, *Z dziejów elekcji kapitulnej arcybiskupów gnieźnieńskich i poznańskich w latach 1821-1925*, Poznań 2002.

⁷ E. Klitsche, *Die Bulle „De salute animarum” vom Jahre 1821 und die Entwicklung der kirchlichen Verhältnisse im Osten Deutschlands bis auf unsere Zeit*, [w:] *Die Apostolische Administratur Schneidemühl*, red. F. Westphal, Schneidemühl 1928.

⁸ A. Mańkowski, *Bulla „De salute animarum” w świetle kazania drukowanego z 1821 r.*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 7(1926-1928) nr 7-8, s. 231-233.

⁹ H. Müssener, *Die finanziellen Ansprüche der katholischen Kirche an den preußischen Staat auf Grund der Bulle „De salute animarum”*, München 1926.

¹⁰ Z. Zieliński, *Kościół katolicki w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1848-1865*, Lublin 1973, s. 17-21; Tenże, *De salute animarum*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk i inni, Lublin 1985, kol. 1191-1192.

¹¹ *Bulla cyrkumskrypcyjna „De salute animarum” papieża Piusa VII, z dnia 16 lipca 1821 roku*, [w:] *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 286-297 (dalej: *De salute animarum*).

Pruskie koncepcje eklezjalne i rozmowy ze Stolicą Apostolską

Zgodnie z ustaleniami podjętymi na kongresie wiedeńskim Wielkopolska (bez jej wschodniej części) oraz zachodnie Kujawy zostały włączone do Wielkiego Księstwa Poznańskiego, podległego królowi pruskiemu Fryderykowi Wilhelmowi III (1797-1840). Pod względem administracji państwowej terytorium to podzielono na rejencje poznańską i bydgoską, zamieszkałe w przeważającej większości przez Polaków wyznania katolickiego. W zaistniałej sytuacji władca Prus dołożył starań, by ograniczyć oddziaływanie Kościoła katolickiego w swoim państwie. W tym celu w 1816 r. wysłał do Rzymu pruskiego przedstawiciela Betrolda Niebuhr'a, by ten podjął rozmowy z sekretarzem stanu Stolicy Apostolskiej kard. Ercole Consalvim. Niebuhr zaproponował reorganizację Kościoła w Prusach poprzez redukcję biskupstw, zwłaszcza tych rozmieszczonych na wschodnich rubieżach państwa Hohenzollernowego. Chciał w ten sposób doprowadzić do likwidacji archidiecezji gnieźnieńskiej, której położenie po zakończeniu kongresu wiedeńskiego było szczególnie trudne¹². Stolica Apostolska optowała na rzecz innego rozwiązania, ustanowienia unii personalnej między Gnieznem a Warszawą. To jednak uniemożliwił niefortunny podział Księstwa Warszawskiego¹³.

Po wytyczeniu nowych granic międzypaństwowych przy Gnieźnie pozostało niecałe 30% przedrozbiorowego terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej. Arcybiskup Ignacy Raczyński unormował wprawdzie sprawy administracyjno-duszpasterskie swojej archidiecezji poprzez utworzenie 25 XI 1815 administracji generalnej dla części archidiecezji gnieźnieńskiej, która znalazła się w Królestwie Polskim, ale na dłuższą metę było to rozwiązanie niewystarczające. Hierarcha informował o tym papieża w liście z 23 I 1816 r. Prawdopodobnie miał nadzieję, że uda mu się jeszcze przywrócić wcześniejszy stan posiadania. Myśl ta bowiem znalazła swoje odzwierciedlenie w liście skierowanym do kanoników gnieźnieńskich z 16 III 1818 r. We wspomnianym piśmie ordynariusz gnieźnieński pisał: „archidiecezja moja nawet co do części do Królestwa Polskiego odpadłej podług prawa kanonicznego pod jurysdykcję moją zostaje, którą przeze mnie usta-

¹² M. Fąk a, *Unia personalna...*, s. 212-213.

¹³ A. Kopiczko, *Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De salute animarum”*, „Kościół w Polsce. Dzieje i kultura” 12(2013), s. 70.

nowiony delegat sprawuje”¹⁴. Nadzieje Raczyńskiego przekreślił jednak papież informując go 28 III 1818 r., że zamierza przeprowadzić cyrkumskrypcję diecezji w Królestwie Polskim, adekwatną do zmian terytorialnych zaprowadzonych na kongresie wiedeńskim¹⁵. Dokumentem, który zapowiadał papież stała się bulla cyrkumskrypcyjna *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818 r. Choć reorganizowała ona ustrój i organizację Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim, to istotnie wpłynęła również na pozostający pod panowaniem pruskim kształt archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej¹⁶.

Zaistniałą sytuację próbowali wykorzystać Prusacy, gdyż dawała ona im okazję do wypracowania własnych rozwiązań. W czasie, gdy w Rzymie Niebuhr prowadził pertraktacje, w Berlinie rozważano plan przyłączenia pozostałej części arcybiskupstwa gnieźnieńskiego do diecezji chełmińskiej i podporządkowanie jej projektowanej metropolii wrocławskiej¹⁷. Z takiego rozwiązania szybko jednak zrezygnowano, gdyż opowiedziały się przeciw niemu polskie środowiska patriotyczne skupione wokół Antoniego Amilkara Kosińskiego, Józefa Wybickiego oraz Edwarda Raczyńskiego. Nie oznaczało to jednak, że zaborca pruski odstąpił od własnej koncepcji zreorganizowania Kościoła katolickiego w Wielkim Księstwie Poznańskim. W 1818 r. naczelny prezes prowincji Józef Zerboni di Sposetti zlecił ks. Marcinowi Duninowi, kanclerzowi Kapituły Metropolitalnej w Gnieźnie, opracowanie projektu połączenia pozostałej w Wielkim Księstwie Poznańskim części archidiecezji gnieźnieńskiej oraz archidiaconatu kruszwickiego z biskupstwem poznańskim. Dunin w ciągu czterech miesięcy opracował plan, według którego w rejencjach poznańskiej i bydgoskiej miała funkcjonować tylko jedna diecezja, nazwana diecezją Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Na jej stolicę postulował Poznań. Diecezja ta miała podlegać bezpośrednio Stolicy Apostolskiej bądź też jakiemuś nowemu arcybiskupstwu, które powstałoby w państwie pruskim. Kasacie miały

¹⁴ B. Kumor, *Granice archidiecezji gnieźnieńskiej w tysiącleciu (1000-1939)*, „Prawo Kanoniczne” 9(1966) nr 3-4, s. 20.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Bulla „*Ex imposita nobis*” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 r., dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim, [w:] *Papieżstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. B e i e r s d o r f, Wrocław 1960, s. 271-283.

¹⁷ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 20(1970), s. 355.

ulec instytucje centralne archidiecezji gnieźnieńskiej, a więc kapituła metropolitalna (przekształcona co najwyżej w kapitułę kolegiacką), konsystorz generalny oraz seminarium duchowne¹⁸. Tak radykalne postawienie sprawy spotkało się z ostrą krytyką Kapituły Metropolitalnej w Gnieźnie. Tym bardziej, że alternatywnie rozpatrywano pomysł, by ograniczyć obszar arcybiskupstwa zaledwie do granic miasta Gniezna¹⁹. Wobec tego w 1820 r. Marcin Dunin opracował drugi projekt reorganizacyjny, mniej radykalny aniżeli pierwszy. Postulował tym razem, by w Wielkim Księstwie Poznańskim zorganizować nie jedną a dwie diecezje połączone unią personalną. Każda z diecezji miała być dostosowana do granic administracyjnych rejencji. Takie rozwiązanie zakwestionował jednak Zerboni di Sposetti²⁰.

Drugi projekt Dunina był także mniej restrykcyjny w odniesieniu do funkcjonowania instytucji centralnych wielkopolskiego Kościoła. Postulował on by nadal istniały dwie kapituły katedralne, a w ostateczności jedna, ale licząca nie mniej niż 20-24 kanoników (Zerboni di Sposetti uważał, że wystarczające będzie pozostawienie w jednej kapitule w Poznaniu od 10 do 12 kanoników). Projektodawca nie zapomniał przy tym o rekompensacie za utratę tytułu prymasowskiego. Miał nią być tytuł książęcy, którym zresztą po 1795 r. arcybiskupi gnieźnieńscy krótko się posługiwali²¹. Wymienione kwestie definitywnie poróżniły Dunina z Zerbonim di Sposettim, wobec czego powrócono do punktu wyjścia, a więc zdano się na rokowania prowadzone przez Niebuhra w Rzymie²².

Bertold Niebuhr, by podjąć zobowiązującą akcję dyplomatyczną musiał jednak posiadać instrukcję wydaną przez Fryderyka Wilhelma III.

¹⁸ B. Hoffmann, *Wykonanie bulli...*, s. 31; M. Fąka, *Unia personalna...*, s. 202-203.

¹⁹ L. Grochowski, *Teofil Wolicki, arcybiskup metropolita gnieźnieński i poznański 1767(8)-1825/1828-1829*, Gniezno 1999, s. 37. Projekt ten upadł także z powodu wielkiego pożaru Gniezna, który wybuchł 27 V 1819 r. Spłonęło wówczas 111 domów i 134 przybudówki z wszystkich 451 domów w mieście. Gniezno przez kolejne lata – od 1824 r. – podnosiło się z pożogi, a to negatywnie wpływało na jego materialną kondycję. Zob. L. Trzeciakowski, G. Wróblewska, J. Pic, *Schylek feudalizmu i kształtowanie się kapitalizmu (1815-1870)*, [w:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 474-475.

²⁰ B. Kumor, *Granice metropolii...*, s. 355.

²¹ E. M. Ziółek, *Po upadku Rzeczypospolitej. Prymasostwo polskie w latach 1795-1818*, [w:] *Dzieje prymasostwa polskiego*, red. Ł. Krucki, Gniezno 2017, s. 229-230.

²² M. Fąka, *Unia personalna...*, s. 212.

Takową opracowano w Berlinie jeszcze w 1818 r., ale przez dwa lata przetrzymywał ją kanclerz Karol August von Hardenberg, gdyż spodziewał się większych korzyści z prac Dunina niż posła pruskiego. Dopiero 23 V 1820, gdy projekty gnieźnieńskiego prałata okazały się nieadekwatne do pruskich oczekiwań, a postawa Stolicy Apostolskiej uległa usztywnieniu, Fryderyk Wilhelm III rozkazem gabinetowym nakazał przekazać instrukcję Niebuhrowi, by ten mógł kontynuować zlecone mu zadanie. Oczekiwano zwłaszcza na szybkie określenie granic diecezji oraz obsadzenie stolic biskupich przez kandydatów królewskich. Niebuhr po otrzymaniu pełnomocnictwa zwrócił się 22 VII 1820 do kard. Consalviego, by dokonać cyrkumskrypcji diecezji w całym Królestwie Pruskim. Stolica Apostolska nie chcąc zadrażniać stosunków z Prusami przystała na kompromis zawarty 4 VIII 1820 r. w trakcie spotkania Niebuhra z Consalvim. Zdecydowano wówczas o cyrkumskrypcji na terenie całego Królestwa Pruskiego, jak i innych sprawach odnoszących się do ustroju i organizacji Kościoła katolickiego w monarchii Hohenzollernów²³. Kwestie te musiał jednak zaakceptować pruski rząd. Stało się to 25 III 1821 r., gdy w obecności kanclerza Hardenberga podpisano w Rzymie długo wyczekiwane porozumienie. Ono z kolei umożliwiło papieżowi Piusowi VII ogłoszenie 16 VII 1821 bulli *De salute animarum*²⁴. Ponad miesiąc później, 23 VIII, Fryderyk Wilhelm III nadał bulli moc prawa obowiązującego w Prusach poprzez wpisanie dokumentu do zbioru ustaw, jako „statutu katolickiego Kościoła państwowego” (*katholische Staatskirche*). Uzupełnieniem wytycznych bulli stało się brewe *Quod de fidelium*, również z 16 VII 1821, które regulowało sposoby wyboru biskupów „miłych królowi pruskiemu”, mających rekrutować się z obywateli pruskich, bądź też z Niemców pochodzących spoza Prus, ale posiadających aprobatę władz państwowych²⁵. Wykonawcami bulli zostali: biskup warmiński i jednocześnie opat oliwski Józef Hohenzollern, reprezentujący stronę kościelną oraz tajny radca ministerstwa kultu Jan Henryk Schmedding, przedstawiciel rządu pruskiego²⁶.

²³ Tamże, s. 214-215.

²⁴ *De salute animarum*, s. 288-289.

²⁵ Z. Szułtka, *Ustrój Kościoła katolickiego i jego równouprawnienie w roku 1850*, [w:] *Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806-1871)*, red. G. Kucharczyk, Poznań 2014, s. 819.

²⁶ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815-1848*, Warszawa-Poznań 1980, s. 188.

Przeobrażenia terytorialne archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej

Pierwszorzędnym celem bulli *De salute animarum* było wytyczenie nowych granic diecezjalnych w Królestwie Pruskim dostosowanych do terytoriów państwowych określonych na kongresie wiedeńskim. Cel ten wymagał daleko idących przekształceń, które godziły w ugruntowaną strukturę kościelną. Znamiennym przykładem tego procesu stała się zwłaszcza reorganizacja terytorialna archidiecezji gnieźnieńskiej i diecezji poznańskiej.

Bulla *De salute animarum* w punkcie 30 stanowiła, iż: „Diecezje arcybiskupich Kościołów gnieźnieńskiego i poznańskiego, na zawsze ze sobą połączonych na równych prawach, będą utworzone z tych samych obszarów, które po ostatnim przeprowadzonym przez Nas rozgraniczeniu diecezji Królestwa Polskiego wchodzą obecnie w ich skład, wyjąwszy jednak dekanaty człuchowski, tucholski i kamieński, które – o czym niżej – zostaną dołączone do diecezji chełmińskiej. Nadto wejdą tutaj obszary dekanatów kruszwickiego, inowrocławskiego i gniewkowskiego, które zostaną wydzielone z diecezji włocławskiej, a obecnie są zarządzane przez gdańskiego wikariusza apostolskiego, dalej obszary dekanatów ostrzeszowskiego i Kępna, które należy wyłączyć z diecezji wrocławskiej. Przeprowadzenie zaś podziału terytorialnego diecezji i przekazanie tych obszarów jednej i drugiej diecezji wyraźnie powierzamy niżej wymienionemu wykonawcy niniejszego pisma”²⁷. W praktyce sprawa ta okazała bardziej skomplikowana.

Zaczynając od archidiecezji gnieźnieńskiej trzeba stwierdzić, iż w latach 1805-1818 straciła ona $\frac{2}{3}$ ze swojego przedrozbiorowego obszaru. W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów obejmowała obszar ok. 40500 km², który podzielony był na 41 dekanatów i 808 parafii²⁸. Stan ten zmienił się na skutek rozbiorów. W 1805 r. Pius VII na mocy bulli *Indefessum personarum regia dignitate fulgentium* odłączył od Gniezna na rzecz erygowanej diecezji kieleckiej znaczną część archi-

²⁷ *De salute animarum*, s. 291.

²⁸ Ł. K r u c k i, *Archidiecezja gnieźnieńska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej (od wieku XIX do początku XXI)*, „Kościoł w Polsce. Dzieje i kultura” 12(2013), s. 112-113.

diakonu kurzelowskiego (6 dekanatów z 84 parafiami)²⁹. Następnie, w 1818, w skutek wytycznych bulli *Ex imposita nobis* archidiecezja gnieźnieńska utraciła 114 parafii przejętych przez archidiecezję warszawską. Jeszcze większe straty poniosła na rzecz diecezji kalisko-kujawskiej. Do tej bowiem przekazała 14 całych dekanatów oraz 25 parafii z czterech dekanatów: kaliskiego, pleszewskiego, słupeckiego i zbarskiego. Łącznie były to 272 parafie³⁰. Dodatkowo w 1821 r. archidiecezja gnieźnieńska utraciła na rzecz diecezji chełmińskiej archidiakoniat kamieński z 3 dekanatami: człuchowskim, kamieńskim i tuchowskim i 31 parafiami³¹.

Pius VII pragnąc zrekompensować archidiecezji gnieźnieńskiej tak duże straty na mocy bulli *De salute animarum* przyłączył do niej archidiakoniat kruszwicki, obejmujący 3 dekanaty i 36 parafii³². Było to rozwiązanie racjonalne, ale nie niwelowało strat terytorialnych, materialnych i personalnych poniesionych przez najstarszą polską archidiecezję. Tym bardziej, że uformowane w 1821 r. terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej nie było jednolite, ale składało się z trzech odrębnych części. Największa z nich skupiała 13 dekanatów i obejmowała najważniejsze ośrodki miejskie: Bydgoszcz, Gniezno, Inowrocław, Łobżenice, Wągrowiec i Wrześnię. Pozostałe dwie enklawy były znacznie mniejsze. Jedną tworzyły dekanaty pleszewski i ołocki³³, drugą natomiast osamotniony dekanat krotoszyński³⁴. Po 1821 r. archidiecezja gnieźnieńska obejmowała zaledwie 16 dekanatów i 215 parafii, co obrazuje tabela nr 1.

²⁹ D. Olszewski, *Kielecka diecezja*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, red. B. Migutti i inni, Lublin 2000, kol. 1396.

³⁰ Ł. Krucki, *Archidiecezja gnieźnieńska...*, s. 93.

³¹ Tamże, s. 95.

³² Tamże.

³³ Dekanat ołocki ustanowiono w 1818 r., gdy Kalisz – dotychczasowa stolica dekanalna – został włączony do diecezji kalisko-kujawskiej. Zob. Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej (dalej: AAG), Akta Kurii Metropolitalnej I (dalej: AKM I), sygn. 37, Pismo biskupa Marcina Siemieńskiego z 26 III 1818 r.

³⁴ M. Aleksandrowicz, *Zarys dziejów archidiecezji gnieźnieńskiej*, [w:] *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 2005*, Gniezno 2005, s. 27.

Tab. 1. Podział archidiecezji gnieźnieńskiej po 1821 r.

Lp.	Dekanat	Parafie	Liczba parafii
1.	bydgoski	Bydgoszcz, Bługowo, Dąbrówka, Dźwierzchno, Gromadno, Łobżenica, Mąkowsk, Mrocza, Runowo, Samsieczno, Ślesin, Wierzchucin, Wąweln, Zabartowo	14
2.	gniewkowski	Branno, Brudnia, Chlewiska, Gniewkowo, Góra, Grabie, Murzynno, Ostrowo k. Gniewkowa, Parchanie, Pieranie, Płonkowo, Podgórz, Solec, Szydłowice	14
3.	Gniezno – śś. Piotra i Pawła	Gniezno – śś. Piotra i Pawła, Dębica, Jabłkowo, Janowiec, Kłeczek, Kołdrąb, Łagiewniki, Łopienno, Mieścisko, Modliszewko, Podlesie, Pomarzany, Popowo, Raczkowo, Sokolniki	15
4.	Gniezno – św. Michała	Duszn, Gniezno – św. Michała, Jankowo, Kamieniec, Kruchowo, Linówiec, Orchowo, Ostrowite, Strzyżewo, Trzemeszn, Szydłowo	11
5.	Gniezno – Świętej Trójcy	Czemiejewo, Dąbrówka, Dziekanowice, Gniezno – katedra, Gniezno – Świętej Trójcy, Gniezno – św. Wawrzyńca, Grzybów, Jarząbkowo, Imielno, Kędzierzyn, Kiszkowo, Łubowo, Marzenin, Niechanowo, Pawłowo, Pobiedziska, Sławno, Waliszewo, Węglewo, Witkowo, Wronczyn, Września, Żydowo	23
6.	inowrocławski	Dąbrówka, Dźwierzchno, Inowrocław, Jaksice, Kościelec, Lisewo, Liszkowo, Łabiszyn, Orłowo, Pęchowo, Tuczno	11
7.	kcyński	Brzyskorzystew, Chomętowo, Chojna, Keynia, Gołańcza, Jaktorowo, Rynarzewo, Samokłęski, Słupy, Smogulec, Szaradowo, Szubin	12
8.	krotoszyński	Baszków, Kobierno, Kobylin, Krotoszyn, Sulmierzyce, Wyganowo i Zduny	7
9.	kruszwicki	Chełmce, Kościeszki, Kruszwica, Ostrowo k. Janikowa, Ostrowo n. Gopłem, Piaski, Polanowce, Rzadzkw, Sławsk, Stodoły, Strzelno	11

10.	łekneński	Czeszewo, Dziewierzewo, Grylewo, Kozielsko, Łekno, Panigródz, Srebrna Góra, Tarnowo, Wągrowiec, Żoń	10
11.	nakielski	Dębowo, Glesno, Kosztowo, Krostkowo, Miasteczko, Morzewo, Nakło, Sadki, Śmiłowo, Wysoka, Wyrzysko	11
12.	ołobocki	Biskupice, Droszew, Górzno, Gostyczyna, Kucharki, Kuchary, Lewków, Ociąż, Ołobok, Rossoszycza, Skrzebowa, Sobotka, Szczury, Skalmierzyce	14
13.	pleszewski	Broniszewice, Brzezie, Czermin, Gołuchów, Grodzisk, Karmin, Koryta, Kotlin, Kowalew, Kreków, Kuczków, Lenartowice, Magnuszewice, Pleszew, Sońnica, Sowina, Tursko, Jedlec, Twardów, Żegocin	20
14.	powidzki	Brudzewo, Graboszewo, Mielżyn, Odrowąż, Ostrowo, Powidz, Skarboszewo, Staw, Strzałkowo, Szemborowo	10
15.	rogowski	Cerekwica, Gorzyce, Gościeszyn, Junczewo, Izdebnó, Lubcz, Niestronno, Palędzie, Rogowo, Ryszewko, Świątkowo, Żerniki	12
16.	żniński	Barcin, Chomiąza Szlachecka, Gąsawa, Gembice, Góra, Kwieciszewo, Ludzisko, Mogilno, Ostrowo, Pakość, Parlin, Siedlimowo, Strzelce, Szczepanowo, Trłąg, Wenecja, Wójcin, Wylatowo, Żnin	19
	Razem:		215

Źródło: Schematyzm archidiecezji gnieźnieńskiej na 1822 r.

Bulla *De salute animarum* wykreśliła zatem dla archidiecezji gnieźnieńskiej nowe terytorium i wprawdzie w 1837 r. włączono do niej jeszcze parafię Łęgowo, przynależną wcześniej do archidiecezji poznańskiej, to były to już ostatnie zmiany, które dotknęły ją w okresie niewoli narodowej³⁵.

Mniejszego uszczerbku terytorialnego doznała diecezja poznańska, która przed rozbiorem obejmowała powierzchnię 28900 km². Pod względem wielkości była diecezją średniej wielkości, w dodatku o specyficznej strukturze. Stanowiły ją cztery archidiakonaty. Trzy z nich

³⁵ Tamże, s. 23.

– poznański, śremski i pszczewski – ulokowane były w wielkopolskiej części diecezji, czwarty zaś – archidiakonat warszawski – funkcjonował jako enklawa na Mazowszu³⁶. Archidiakonat warszawski odpadł od diecezji poznańskiej najwcześniej. W 1798 r. stał się trzonem erygowanej diecezji warszawskiej³⁷. Kolejnymi, niewielkimi uszczerbkami w wielkopolskiej części diecezji okazały się rozgraniczenia z 1818 r., gdy bullą *Ex imposita nobis* odłączono na rzecz diecezji kujawsko-kaliskiej 3 parafie: Pyzdry, Ciążen i Samarzewo. Kilka lat wcześniej, na przełomie 1811 i 1812, wyłączono z niej parafię Jordanowo koło Paradyża na rzecz diecezji wrocławskiej³⁸. Wzmiankowane straty zrekompensovano w 1821 r. przyznaniem diecezji poznańskiej dwóch dekanatów: ostrzeszowskiego i kępińskiego (24 parafie), które należały wcześniej do diecezji wrocławskiej³⁹. Od 1821 r. arcybiskupstwo poznańskie obejmowało 24 dekanaty i 342 parafie, co ilustruje tabela nr 2.

Tab. 2. Podział archidiecezji poznańskiej po 1821 r.

Lp.	Dekanat	Parafie	Liczba parafii
1.	borecki	Borek, Cerekwica, Chwałkowo, Góra, Jaraczewo, Jeżewo, Mchy, Noskowo, Panienka, Potarzyca, Rusko	11
2.	bukowski	Buk, Ceradz, Komorniki, Konarzewo, Lusowo, Łódź, Modrze, Mosina, Niepruszewo, Skórzewo, Słupia, Stęszewo, Tarnowa, Tomice, Wiry	15
3.	czarnkowski	Biała, Budzyń, Chodzież, Czarnków, Lubasz, Margonin, Piła, Piłka, Rosko, Trzcianka, Ujście, Wieleń	12
4.	grodziski	Bukowiec, Dakowy Mokre, Gnin, Gościeszyn, Grano-wo, Grodzisk, Kamieniec, Kęblowo, Konojad, Kopanica, Łęki Wielkie, Michorzewo, Obra, Opalenica, Parzęczewo, Prochy, Ptaszkowo, Rakoniewice, Ruchoćce, Siedlec, Tuchorza, Wielichowo, Wolsztyn, Zielęcin	24

³⁶ J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustroj, t. 2*, Poznań 1964, s. 290-291.

³⁷ B. Kumor, *Granice metropolii...*, s. 359.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże, s. 362.

5.	jurtosiński	Dubin, Golejewko, Jutrosin, Kołaczkowice, Konary, Miejska Górka, Niepart, Pakosław, Pępowo, Skoraszewice, Słupia, Smolice, Sobiałkowo, Szkaradowo	14
6.	kępiński	Baranów, Donaborów, Doruchów, Kępno, Myjomice, Olszowa, Opatów, Siemianice, Słupia, Trzcianica, Wyszaków	11
7.	kostrzyński	Czerlejno, Giecz, Grodziszczko, Gułtowy, Iwno, Kleszczewo, Kostrzyn, Nekla, Opatówko, Siedlec, Siekierki, Swarzędz, Targowa Górka, Uzarzewo	14
8.	kościański	Białcz, Błociszewo, Chorynia, Czacz, Czempin, Głuchowo, Gołębin, Grażyna, Iłowiec, Kościan, Oborzyska, Rąbin, Wilkowo Polskie, Wonieść, Wysokoć	15
9.	koźmiński	Benice, Borzęciczki, Dobrzyca, Janków Zalesny, Koźmin, Lutogniew, Mokronos, Odolanów, Ostrowo, Pogorzela, Pogrzybów, Raszków, Rozdrażew, Starogród, Wałków, Wielowieś, Wysocko	17
10.	krobski	Gołaszyn, Krobia, Łaszczyn, Oporowo, Pawłowice, Poniec, Rawicz, Rydzyna, Sarnowa, Zakrzewo, Żytowiecko	11
11.	leszczyński	Bukowiec, Długie Stare, Dłużyna, Gołanice, Krzycko Małe, Leszno, Święciechowa, Wilkowo Niemieckie, Włoszakowice, Zbarzewo	10
12.	lwówecki	Bierdrowo, Brody, Bytyń, Chrzypsko, Duszniki, Kamionna, Kwicz, Lewice, Lubosz, Lutom, Lwówek, Międzychód, Ostroróg, Otorowo, Pniewy, Psarskie i Zajączkowo, Sieraków, Wierzбно, Wilczna, Wytomyśl, Wronki	21
13.	miłosławski	Bardo, Biechowo, Bieganowo, Czeszewo, Gozdowo, Grabowo, Kaczanowo, Kołaczkowo, Miłosław, Sokolniki, Winna Góra, Wszembórz, Zieleniec	13
14.	nowomiejski	Brzostów, Cielcza, Dębno, Gogolew, Golenia, Jarcin, Kolniczki, Lutynia, Mieszków, Nowe Miasto, Pogorzelica, Radlin, Siedlemin, Sławoszew, Wilkowyja, Witaszyce, Włoskiejewki, Książ, Żerków	19
15.	obornicki	Boruszyn, Cerekwica, Chojnica, Kaźmierz, Kiekrz, Ludomy, Łukowo, Objezierze, Oborniki, Obrzycko, Połajewo, Radzim, Różnowo, Ryczywół, Słapanowo, Sobota, Szamotuły, Żydowo	18

16.	ostrzeszowski	Bukownica, Chlewo, Grabów, Kobyła Góra, Kochłowy, Kotłów, Mikorzyn, Mikstat, Ostrzeszów, Parzynów, Przedborów, Rogaszyce	12
17.	poznański	Poznań – pw. św. Piotra i Pawła (katedra), Poznań – pw. św. Marii Magdaleny, Poznań – pw. św. Wojciecha, Poznań – pw. św. Marcina, Poznań – pw. św. Jana Jerozolimskiego, Miasteczko, Głuszyna	7
18.	rogoziński	Białężyn, Długa Goślina, Kicin, Lechlin, Murowana Goślina, Owińska, Parkowo, Potulice, Pruśce, Rogoźno, Skoki, Wierzenica	12
19.	śmigieński	Bronikowo, Bucz, Czerwona Wieś, Drzeczkowo, Goniembice, Górka Duchowna, Kąkolewo, Morkowo, Osieczna, Przemęt, Radomiczko, Śmigiel, Stare Bojanowo	13
20.	średzki	Bnin, Kórnik, Koszty, Krerowo, Mączniki, Mądre, Nietrzanów, Rogalinek, Śnieciska, Solec, Splawie, Środa, Tulce, Zaniemyśl	14
21.	śremski	Brodnica, Dalewo, Dolsk, Domachowo, Gostyń, Kunowo, Krzywiń, Lubin, Mórka, Siemowo, Śrem, Stary Gostyń, Strzelcze, Świerczyna, Wieszczyzyn, Żabno	16
22.	walecki	Czaplinek, Człopa, Jastrów, Lubianka, Marcinków, Melentyn, Nakielno, Róża, Skrzetusz, Sypniewo, Tuczno, Wałcz	12
23.	wschowski	Brenno, Ciosaniec, Dębowa Łęka, Kaszczor, Kursdorf, Lgiń, Łysiny, Ossowa Sień, Śmieszków, Świdnica, Wschowa	11
24.	zbąszyński	Babimost, Bledzew, Brójce, Chociszew, Dąbrówka, Fafałda, Goraj, Kaława, Kosieczyn, Koźminek, Międzyrzecz, Nowe Kramsko, Przytoczna, Pszczew, Rokitno, Skwierczyna, Stary Dwór, Trzciel, Trzebiszewo, Zbąszyń	20
	Razem:		342

Źródło: Schematyzm archidiecezji poznańskiej na 1822 r.

Tak ukształtowane terytoria wielkopolskich archidiecezji przetrwały przez okres niewoli narodowej i dopiero w 1925 r. dokonano niezbędnego rozgraniczenia między archidiecezjami wynikającego z bulli *Vixdum Poloniae unitas*⁴⁰.

Reorganizacja ustrojowa wielkopolskich archidiecezji

Istotnymi wytycznymi zawartymi w bulli *De salute animarum* okazały się zmiany odnoszące się do funkcjonowania Kościoła w Wielkim Księstwie Poznańskim. W ich świetle, co już zostało powiedziane, ustanowiono nowe arcybiskupstwo (uprzednio biskupstwo) z siedzibą w Poznaniu. Jednocześnie nowa archidiecezja została złączona – poprzez unię personalną – z istniejącym od 999/1000 r. arcybiskupstwem gnieźnieńskim⁴¹. W świetle tegoż rozwiązania odtąd obie wielkopolskie archidiecezje miały mieć jednego arcybiskupa, ale odrębne urzędy centralne: konsystorz, kapituły, seminaria duchowne, biskupów pomocniczych, a w czasie wakatu również osobnych wikariuszy kapitulnych. Arcybiskupstwom tym przysługiwały równe prawa, gdyż połączono je zgodnie z zasadą *aeque principaliter*. Wyrażał to punkt 5 bulli: „Również poznański Kościół biskupi pod wezwaniem świętych apostołów Piotra i Pawła podnosimy do stopnia siedziby metropolitalnej i ustanawiamy tę siedzibę, a zarazem *aeque principaliter* na zawsze dołączamy do arcybiskupiego Kościoła gnieźnieńskiego pod wezwaniem św. Wojciecha [sic!] i jednoczymy go z nim. Kościół ten na razie nie ma pasterza z powodu złożonej z własnej woli na Nasze ręce i przyjętej przez Nas rezygnacji przewielebnego brata Ignacego Raczyńskiego, ostatniego arcybiskupa tegoż Kościoła. Opiekę, kierownictwo i zarząd tymże Kościołem gnieźnieńskim w pełni powierzamy przewielebnemu bratu Tymoteuszowi Gorzeńskiemu, obecnemu biskupowi poznańskiemu, i ustanawiamy go arcybiskupem gnieźnieńskim i poznańskim, jak też jego władzy metropolitalnej podporządkowujemy biskupstwo w Chełmie [powinno być Chełmnie – ŁK]”⁴².

⁴⁰ Ł. Krucki, *Reorganizacja archidiecezji gnieźnieńskiej na podstawie bulli cyrkumskrypcyjnej „Vixdum Poloniae unitas” z 1925 roku*, „Roczniki Teologiczne” 62(2015) z. 4, s. 179-195.

⁴¹ B. Hoffmann, *Wykonanie bulli...*, s. 39-40.

⁴² *De salute animarum*, s. 288.

Na czele zunifikowanych archidiecezji miał stać arcybiskup gnieźnieński i poznański. Punkt 22 bulli, jak i dopełniające go z brewe *Quod de fidelium* precyzowały przepisy, na których miał się w przyszłości dokonywać wybór ordynariusza. W świetle przywołanych dokumentów prawo elekcji arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego znajdowało się w gestii wszystkich kanoników obu kapituł metropolitalnych, obradujących wspólnie i dokonujących wyboru na przemian w Gnieźnie lub w Poznaniu. Istotne przy tym stało się zastrzeżenie pruskie, by kandydat na oba arcybiskupstwa był „osobą miłą królowi”. Przyjęta praktyka, chociaż wielokrotnie kwestionowana przez stronę kościelną, była stosowana, mimo że królom pruskim, jako monarchom akatolickim, nie przysługiwało czynne prawo nominacji, lecz tylko bierny głos wyrażenia sprzeciwu, i przetrwała do czasu I wojny światowej⁴³. Co więcej, po dokonanych wyborze i zatwierdzeniu przez Stolicę Apostolską każdy ordynariusz zobowiązany był do złożenia monarsze pruskiemu przysięgi homagialnej wyrażającej wierноподdańczość⁴⁴. Ustanowionemu w ten sposób arcybiskupowi gnieźnieńskiemu i poznańskiemu przysługiwało wynagrodzenie roczne w wysokości 12000 talarów pruskich⁴⁵. Bulla *De salute animarum* przemilczała natomiast problem istnienia prymasostwa polskiego, związanego od XV w. z Gniezmem⁴⁶.

Od momentu promulgacji bulli *De salute animarum* urzędnicy pruscy, zakorzenieni w poglądach etatystycznych, próbowali podważyć zawarte w dokumencie wytyczne, ażeby wzmocnić oddziaływanie państwa na sprawy kościelne i osłabić przez to wpływ Kościoła na wiernych. Uwidocznilo się to zwłaszcza w odniesieniu do instytucji centralnych obu wielkopolskich archidiecezji. Ich funkcjonowanie wiązało się bowiem z dotacjami państwowymi, a te Prusacy próbowali ograniczyć. Dla przykładu można przywołać sytuację, gdy prezydium pruskie w Poznaniu zgadzało się na uposażenie tylko jednego biskupa pomocniczego dla obu archidiecezji, a nie oddzielnych dla arcybi-

⁴³ W 1915 r. przy wyborze Edmunda Dalbora zrezygnowano z elekcji kapituł metropolitalnych. Zob. Ł. K r u c k i, *Dalbor Edmund*, [w:] *Słownik biograficzny polskiego katolicyzmu społecznego*, t. 1, red. R. Ł a t k a, Warszawa 2020, s. 53.

⁴⁴ K. K a r ł o w s k i, *Z dziejów elekcji...*, s. 39-51.

⁴⁵ *De salute animarum*, s. 294-295.

⁴⁶ Z. Z i e l i Ń s k i, *Prymasostwo w dobie niewoli narodowej*, [w:] *Dzieje prymasostwa polskiego*, red. Ł. Krucki, Gniezno 2017, s. 252.

skupstwa gnieźnieńskiego i poznańskiego. Podobnie berlińskie ministerstwo wyznań i finansów wysunęło projekt uposażenia jednego konsystorza i seminarium dla dwóch archidiecezji⁴⁷. Zaproponowane rozwiązanie odnośnie instytucji seminaryjnej nawiązywało zresztą bezpośrednio do dokumentu papieskiego, gdyż 24 punkt bulli stanowił: „[...] Pozostawiamy jednak uznaniu i roztropności arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego założenie – zależnie od potrzeb tych kościołów – albo własnego i oddzielnego seminarium dla kleryków obydwu diecezji w każdej z tych dwóch stolic, albo jednego tylko w Poznaniu, ponieważ znajdują się tam obszerne zabudowania”⁴⁸.

O wiele bardziej skomplikowana okazała się sprawa utrzymania dwóch konsystorzów generalnych. Prusacy nie chcieli się zgodzić, by Konsystorz Generalny w Gnieźnie oprócz zadań administracyjnych i sądowych w archidiecezji gnieźnieńskiej pełnił nadal funkcję drugiej instancji (apelacyjnej) dla Sądu Biskupiego w Pelplinie, choć to wynikało z praktyki przedrozbiorowej, gdy konsystorz gnieźnieński był instancją apelacyjną dla wszystkich diecezji sufragalnych Gniezna. W Berlinie rozważano różne rozwiązania dotyczące przyszłości konsystorza gnieźnieńskiego, zwłaszcza jego likwidację. Ostatecznie udało się zachować jego istnienie a Fryderyk Wilhelm III dekretem królewskim z 8 I 1829 r. zobowiązał się dotować odrębne dla każdej archidiecezji urzędy bądź instytucje: sufraganie, konsystorze, a od 1832 także seminaria duchowne⁴⁹.

W najtrudniejszym położeniu znalazły się kapituły katedralne w Gnieźnie i Poznaniu, które odgrywały istotną rolę w organizacji obu wielkopolskich archidiecezji⁵⁰. W zamyśle Prusaków pojawiła się koncepcja likwidacji Kapituły Metropolitalnej w Gnieźnie, a gdy się to nie powiodło dołożono starań by umniejszyć jej znaczenie i przeciwstawić Kapitulę Metropolitalną w Poznaniu⁵¹. W efekcie takiego

⁴⁷ L. Grochowski, *Kryzys i reorganizacja...*, s. 229.

⁴⁸ *De salute animarum*, s. 291.

⁴⁹ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 120-121.

⁵⁰ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji...*, s. 195.

⁵¹ Kapituła Katedralna w Poznaniu została definitywnie przekształcona w Kapitulę Metropolitalną na mocy dekretu „*Cum toti eramus*” z 25 I 1830 r. Zob. *Dekret „Cum toti eramus” z dnia 25 stycznia 1830 roku, powołujący do życia kapitułę kościoła metro-*

działania w bulli *De salute animarum* znalazł się zapis stanowiący w punkcie 9, iż: „Kapituła gnieźnieńskiego Kościoła arcybiskupiego będzie się w przyszłości składać z jednej tylko prałatury, którą piastować będzie prepozyt, i z sześciu kanonikatów, a kapitułę drugiego poznańskiego Kościoła arcybiskupiego będą tworzyć dwie prałatury, które piastować będzie prepozyt i dziekan, osiem kanonikatów rzeczywistych oraz cztery inne kanonikaty honorowe, jak też osiem wikarii lub prebend”⁵². Było to poważne ograniczenie zważywszy na wcześniejszy skład tychże kapituł, co obrazuje tabela nr 3.

Tab. 3. Skład osobowy kapituł metropolitalnych w Gnieźnie i Poznaniu

Siedziba	Godności kapitułne	Liczba kanoników	
		1810	1821
Gniezno	Prałaci	7	1
	Kanonicy gremialni	12	6
	Kanonicy honorowi	23	–
Poznań	Prałaci	3	2
	Kanonicy gremialni	12	8
	Kanonicy honorowi	13	4

Źródło: B. K u m o r, *Ustrój i organizacja...*, s. 293 i 297.

W porównaniu z okresem przedrozbiorowym, jak i reorganizacją kapituł przeprowadzoną w czasach Księstwa Warszawskiego nastąpiła zatem redukcja prałatur, kanonii gremialnych oraz kanonikatów honorowych. Najbardziej odczuła to Kapituła Metropolitalna w Gnieźnie. Tym bardziej, gdy porówna się ją ze składem innych kapituł katedralnych: w Pelplinie (2 prałatury i 8 kanonii gremialnych), we Wrocławiu

politalnego w Poznaniu, [w:] *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. B e i e r s d o r f, Wrocław 1960, s. 312-317.

⁵² *De salute animarum*, s. 289.

(2 prałatury i 10 kanonii gremialnych), czy też w Kolonii (2 prałatury i 10 kanonii gremialnych). Podobny skład korporacyjny jak Gniezno uzyskała jedynie kapituła w Akwizgranie, ale ta nie była kapitułą katedralną tylko kapitułą kolegiacką. Dodatkowo Gniezno nie przyznano prawa nadawania kanonikatów honorowych, gdy tymczasem Poznań miał prawo do takich czterech. Świadczyło to o ewidentnej niechęci Prusaków do wszystkiego, co związane jest z kolebką polskiego Kościoła. Władcy Prus zastrzegli sobie również prawo do obsady części wakujących kanonii Niemcami, by w ten sposób mieć jeszcze większe wpływy na działalność kapituł metropolitalnych w Gnieźnie i Poznaniu. Tym bardziej, że prawo wyboru arcybiskupa spoczywał na kanonikach obu wielkopolskich kapituł metropolitalnych⁵³.

Z zagadnieniem funkcjonowania kapituł metropolitalnych w Gnieźnie i Poznaniu wiązało się uposażenie prałatów i kanoników tychże korporacji. Bulla *De salute animarum* odniosła się do niego w punkcie 44, stanowiąc: „W arcybiskupim Kościele gnieźnieńskim dla prepozyta i sześciu kanoników, z których będzie się składać w przyszłości owa kapituła, zostanie zachowana ta wysokość dochodów, z jakiej prepozyt i sześciu seniorów kapituły korzystają obecnie. W kapitule poznańskiego Kościoła arcybiskupiego dochody zostaną w wyżej wskazany sposób przyznane rocznie w sumie: prepozytowi 1800 talarów, dziekanowi również 1800 talarów, każdemu z dwóch pierwszych kanoników 1200 talarów, każdemu z czterech następnych 1000 talarów, każdemu z dwóch ostatnich 800 talarów, każdemu z czterech kanoników honorowych 100 talarów i każdemu z ośmiu wikariuszy lub prebendariuszy 200 talarów”⁵⁴. Wprowadzone taksy nie uwzględniały jednak postępującej deprecjacji talara, stąd też z czasem przywołane uposażenie stało się niewystarczające, a kanonicy zostali zmuszeni do szukania innych źródeł dochodu⁵⁵.

Dodatkowo sporych problemów nastęrczała sprawa wewnętrznej regulacji statutów kapitulnych zarówno w Gnieźnie, jak i w Poznaniu. Proces ten trwał aż dziewięć lat i zakończył się w 1830 r., gdy wykonawca bulli *De salute animarum* biskup Józef Hohenzollern wydał dodatkowe dokumenty. Pierwszy z nich, dekret *Ex quo Othone Magno imperi*, datowany na 25 I 1830 skierowany był do Kapituły Metropolitalnej

⁵³ B. K u m o r, *Ustrój i organizacja...*, s. 294.

⁵⁴ *De salute animarum*, s. 295.

⁵⁵ AAG, A.Cap II, sygn. 2, k. 13-16.

talnej w Gnieźnie. Określał on definitywnie skład kolegium kapitulnego na 1 prałata (prepozyt) i 6 kanoników gremialnych. Redukcja dotychczasowej liczby członków kapituły następowała więc natychmiast. Prałaci i kanonicy, którzy stali się członkami nadliczbowymi mieli zostać instalowani w Kapitulie Metropolitalnej w Poznaniu lub uzyskać stosowne odszkodowanie. Biskup Hohenzollern pozostawił dotychczasowe uposażenia kanonickie, choć w przyszłości widział potrzebę wspólnej ich waloryzacji do 8000 talarów, z czego prepozyt miał otrzymać 2000, starsi kanonicy po 1200, inni po 1000, dwaj najmłodsi 800 talarów⁵⁶.

Analogiczny dekret, jak w stosunku do Kapituły Metropolitalnej w Gnieźnie, wydał biskup Hohenzollern 25 I 1830 na rzecz Kapituły Metropolitalnej w Poznaniu (*Cum toti eramus*). W świetle tegoż dokumentu skład kapituły został dostosowany do wymogów bulli *De salute animarum* i obejmował 2 prałatury (prepozytura, dziekania), 8 kanonii rzeczywistych (gremialnych) oraz 4 kanonie honorowe. Pozostałe prałatury i kanonie zostały zniesione, tak jak to uczyniono w Gnieźnie. Uposażenie nie zostało zmienione w porównaniu z wytycznymi bulli Piusa VII z 1821 r.⁵⁷. Niewątpliwie korzystnym zjawiskiem stało się natomiast zniesienie wymogu posiadania szlachectwa przez kandydatów na wakujące prałatury i kanonie katedralne⁵⁸.

Oprócz kapituł metropolitalnych w strukturze obu wielkopolskich archidiecezji ważną rolę pełniły kapituły kolegiackie. Nie posiadały one praw równych korporacjom katedralnym, ale także skupiały wyróżniające się duchowieństwo, które funkcjonując przy określonych kolegiatach wpływało na ożywienie religijne regionu. W okresie przedrozbiorowym archidiecezja gnieźnieńska szczyciła się posiadaniem 10 kapituł kolegiackich (Chocz, Gniezno – św. Jerzego na Zamku, Kalisz, Kamień, Łask, Łęczyca, Łowicz, Sieradz, Uniejów, Wieluń), diecezja poznańska natomiast 7 kolegiatami (Czarnków, Poznań – NMP, Poznań – św. Marii Magdaleny, Poznań – św. Mikołaja, Szamotuły, Środa, Warszawa)⁵⁹.

⁵⁶ Dekret „*Ex quo Ottone Magno imperii*” z 25 stycznia 1830 r., erygujący kapitułę kościoła metropolitalnego w Gnieźnie, [w:] *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. B e i e r s d o r f, Wrocław 1960, s. 304-312; B. K u m o r, *Ustrój i organizacja...*, s. 296.

⁵⁷ Dekret „*Cum toti eramus*” ..., s. 312-317; B. K u m o r, *Ustrój i organizacja...*, s. 296.

⁵⁸ B. K u m o r, *Ustrój i organizacja...*, s. 254.

⁵⁹ Tamże, s. 338.

Z chwilą zaprowadzenia pruskich porządków nowi władarze Wielkopolski postanowili radykalnie zredukować liczbę kapituł kolegiackich. W ich efekcie byt w Wielkim Księstwie Poznańskim ocalały zaledwie trzy. Dwie w archidiecezji gnieźnieńskiej: Kruszwica (śś. Piotra i Pawła) i Gniezno (św. Jerzego na Zamku). W diecezji poznańskiej natomiast tylko jedna – św. Marii Magdaleny w Poznaniu⁶⁰. Kapituły te zostały jednak bardzo mocno ograniczone pod względem osobowym: Kruszwica (1 prałatura i 2 kanonie), Gniezno (4 kanonie), Poznań (2 prałatury i 2 kanonie)⁶¹.

Za ograniczeniem liczby kapituł kolegiackich szły i inne pruskie obostrzenia ukierunkowane na sekularyzację majątku kościelnego. Prusacy zobowiązali się wprawdzie do wypłacania corocznych dotacji na rzecz wymienionych w bulli urzędów i instytucji diecezjalnych, jednak w praktyce kwestia ta pozostawała otwarta i stanowiła przedmiot nieustannych sporów, co władze zaborcze umiejętnie wykorzystywały, jako element nacisku na kolejnych arcybiskupów gnieźnieńskich i poznańskich⁶².

Dziedziny życia kościelnego, którymi nie zajęła się bulla *De salute animarum*, objęte zostały *Powszechnym Prawem Krajowym*. Podtrzymano również stosowane dotychczas *placetum regium*. Zachowano ponadto kontrolę państwa nad majątkami kościelnymi i katolicką oświatą. Znacznym ograniczeniem dla Kościoła był również obowiązek korespondencji ze Stolicą Apostolską za pośrednictwem czynnika rządowego (z wyłączeniem „spraw sumienia” kierowanych do Penitencjarni Apostolskiej)⁶³.

Wykonawcą bulli, co już zostało powiedziane, został biskup warmiński Józef von Hohenzollern, hierarcha spokrewniony z rodziną panującą. Budowa nowej rzeczywistości eklezjalnej nie pozostawała jednak obojętna samemu Fryderykowi Wilhelmowi III, poczuwającemu się do roli „protektora wyznaniowego”. W wydany 23 VIII 1821 r. rozkazie gabinetowym stwierdzał, iż powyższe akty prawne nabrały rangi prawa obowiązującego nie tylko Kościół katolicki, ale również państwo i prawo pruskie⁶⁴.

⁶⁰ Tamże, s. 339.

⁶¹ J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji...*, s. 611.

⁶² A. K o p i c z k o, *Reorganizacja Kościoła...*, s. 84.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ L. G r o c h o w s k i, *Kryzys i reorganizacja...*, s. 217.

Podsumowując powyższe spostrzeżenia należy stwierdzić, iż w oparciu o bullę *De salute animarum*, jak i późniejsze dokumenty, do 1833 r. ukonstytuowały się zręby struktury organizacyjnej (konsystorze, kapituły, seminaria), i terytorialnej Kościoła w Wielkopolsce (dekanaty i parafie), które przetrwały przez prawie stulecie, a więc do czasów odzyskania przez Polskę niepodległości i dokonania w 1925 r. kolejnych rozgraniczeń cyrkumskrypcyjnych na mocy bulli papieża Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas*. Pod względem prawnym zmiany z 1821 r. przetrwały również do 1925 r., ale w tym przypadku o ich dalszym losie zadecydował zawarty wówczas konkordat. Najdłużej zachowano samą unię personalną łączącą Gniezno i Poznań, bo aż do 1946 r. Po II wojnie światowej zastąpiono ją inną, Gniezna i Warszawy, o którą zabiegano bez powodzenia już na początku XIX w.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Akta Kurii Metropolitalnej. Dział I, sygn. 37: Wizytacja generalna dekanatu powidzkiego [1818-1891].
- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Kapituły Metropolitalnej II, sygn. 2: Kompetencje kapituły po ukazaniu się bulli „De salute animarum” z 1821 r.

Źródła drukowane

- Bulla „Ex imposita nobis” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 r., dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim*, [w:] *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 271-283.
- Bulla cyrkumskrypcyjna „De salute animarum” papieża Piusa VII, z dnia 16 lipca 1821 roku*, [w:] *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 286-297.
- Dekret „Cum toti eramus” z dnia 25 stycznia 1830 roku, powołujący do życia kapitułę kościoła metropolitalnego w Poznaniu*, [w:] *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 312-317.
- Dekret „Ex quo Ottone Magno imperii” z 25 stycznia 1830 r., erygujący kapitułę kościoła metropolitalnego w Gnieźnie*, [w:] *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 304-312.

Directorium officii Divini [...] archidioecesis Gnesnensis pro Anno Domini 1822, Posnaniae [1821].

Ordo officii Divini ad usum dioeceses Posnaniensis pro Anno Domini 1822, Posnania [1821].

Opracowania

Aleksandrowicz M., *Zarys dziejów archidiecezji gnieźnieńskiej*, [w:] *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 2005*, Gniezno 2005, s. 21-52.

Bierbaum M., *Vorverhandlungen zur Bulle „De salute animarum”*, „Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im katholischen Deutschland. Veröffentlichungen der Sektion für Rechts und Sozialwissenschaft”, 48 Heft, Paderborn 1927.

Eichhorn A., *Die Ausführung der Bulle „De salute animarum” in den einzelnen Diözesen des Preußischen Staates durch den Fürstbischof von Erm-land Prinz Joseph von Hohenzollern*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 5(1870-1874) nr 13-16, s. 1-130.

Fąka M., *Stan prawny Kościoła katolickiego w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1815-1850 w świetle prawa pruskiego. Studium prawno-historyczne*, Warszawa 1975.

Fąka M., *Unia personalna Gniezno-Poznań w świetle źródeł prawnohistorycznych*, „Prawo Kanoniczne” 24(1981) nr 1-2, s. 187-236.

Grochowski L., *Kryzys i reorganizacja archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1793-1833*, „Nasza Przeszłość” 24(1966), s. 203-241.

Grochowski L., *Teofil Wolicki, arcybiskup metropolita gnieźnieński i poznański 1767(8)-1825/1828-1829*, Gniezno 1999.

Hoffmann B., *Wykonanie bulli „De salute animarum” w Wielkim Księstwie Poznańskim*, „Roczniki historyczne” 8(1932), s. 22-58; 162-196.

Karłowski K., *Wybór arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego według bulli „De salute animarum” a naszego konkordatu*, „Przegląd Teologiczny” 11(1930) z. 3, s. 324-331.

Karłowski K., *Z dziejów elekcji kapitulnej arcybiskupów gnieźnieńskich i poznańskich w latach 1821-1925*, Poznań 2002.

Klitsche E., *Die Bulle „De salute animarum” vom Jahre 1821 und die Entwicklung der kirchlichen Verhältnisse im Osten Deutschlands bis auf unsere Zeit*, [w:] *Die Apostolische Administratur Schneidemühl*, red. F. Westpfahl, Schneidemühl 1928.

Kopiczko A., *Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De salute animarum”*, „Kościół w Polsce. Dzieje i kultura” 12(2013), s. 65-85.

Krucki Ł., *Archidiecezja gnieźnieńska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej (od wieku XIX do początku XXI)*, „Kościół w Polsce. Dzieje i kultura” 12(2013), s. 87-114.

Krucki Ł., *Dalbor Edmund*, [w:] *Słownik biograficzny polskiego katolicyzmu społecznego*, t. 1, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 51-58.

- Kumor B., *Granice archidiecezji gnieźnieńskiej w tysiącleciu (1000-1939)*, „Prawo Kanoniczne” 9 (1966) nr 3-4, s. 3-26.
- Krucki Ł., *Reorganizacja archidiecezji gnieźnieńskiej na podstawie bulli cyrkumskrypcyjnej „Vixdum Poloniae unitas” z 1925 roku*, „Roczniki Teologiczne” 62(2015) z. 4, s. 179-195.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 20(1970), s. 353-374.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980.
- Mańkowski A., *Bulla „De salute animarum” w świetle kazania drukowanego z 1821 r.*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 7 (1926-1928) nr 7-8, s. 231-233.
- Müssener H., *Die finanziellen Ansprüche der katholischen Kirche an den preußischen Staat auf Grund der Bulle „De salute animarum”*, München 1926.
- Nowacki J., *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2, Poznań 1964.
- Olszewski D., *Kielecka diecezja*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, red. B. Migut i inni, Lublin 2000, kol. 1396-1397.
- Szultka Z., *Ustrój Kościoła katolickiego i jego równouprawnienie w roku 1850*, [w:] *Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806-1871)*, red. G. Kucharczyk, Poznań 2014, s. 816-848.
- Trzeciakowski L., Wróblewska G., Pic J., *Schylek feudalizmu i kształtowanie się kapitalizmu (1815-1870)*, [w:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 474-528.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815-1848*, Warszawa-Poznań 1980.
- Zieliński Z., *De salute animarum*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk i inni, Lublin 1985, kol. 1191-1192.
- Zieliński Z., *Kościół katolicki w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1848-1865*, Lublin 1973.
- Zieliński Z., *Prymasostwo w dobie niewoli narodowej*, [w:] *Dzieje prymasostwa polskiego*, red. Ł. Krucki, Gniezno 2017, s. 245-279.
- Ziółek E.M., *Po upadku Rzeczypospolitej. Prymasostwo polskie w latach 1795-1818*, [w:] *Dzieje prymasostwa polskiego*, red. Ł. Krucki, Gniezno 2017, s. 229-243.

KS. ŁUKASZ KRUCKI – dr historii Kościoła; zastępca dyrektora w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. Zajmuje się tematyką związaną z historią Kościoła XIX-XX w., ze szczególnym uwzględnieniem dziejów archidiecezji gnieźnieńskiej i katolickiego szkolnictwa wyższego.